

Fâtımîler'de Slav Asıllı Devlet Görevlileri

Slavic State Officials in the Fatimids

Yazar Bilgisi Author Information

Furkan ERBAŞ

Arş. Gör., Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Iğdır, Türkiye
Res. Asst., Iğdır University Faculty of Theology, Iğdır, Türkiye
furkan.eras@igdir.edu.tr , www.orcid.org/0000-0002-2021-6445

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned by iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Author declares that he get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazar bu çalışmayla ilintili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Author declares that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij.1094207
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
27 Mart/March 2022	3 Haziran/June 2022

Öz

İslâm tarihinde kuruluşu, genişlemesi ve gerileyip yıkılmasıyla olduğu kadar politikası ve mücadelesiyle de dikkat çekici bir siyasî ve kültürel devlet geleneğine sahip olan Fâtımîler, h. III. (m. X.) yy’da Mağrib’de kurulmuşlardır. Kısa süre içerisinde sınırlarını büyük ölçüde genişleten Fâtımîler, Mağrib’in tamamına yakını ele geçirmiş, Sicilya’da Bizans İmparatorluğuna karşı kayda değer başarılar kazanmışlardır. Ayrıca Mısır, Filistin ve Sûriye bölgesini ele geçirerek Hicâz’da hutbeleri kendi halifeleri adlarına okutmuşlardır. Kuşkusuz Fâtımîler’in kısa süre içerisinde bu kadar başarıya imza atmasının altında yatan en büyük etkenlerden bir tanesi devlet kademelerinde çalışan bireylerin gayretli, dinamik, planlı, cesur, özverili, çalışkan, sâdik ve halifelere karşı itaatkâr oluşlarıydı. Bu bireylerin içerisinde en dikkat çekenleri doğu Avrupa topraklarından getirilen ve Slavlar olarak bilinen beyaz köleler olmuştur.

İstihdam edildikleri görevleri titizlikle yerine getirmeleriyle bilinen Slavlar, Fâtımîler’in yığıldığı Ağlebîler’de aktif olarak görev almışlardı. İlk Fâtımî Halifesi Ubeydullâh el-Mehdî onlarda bulunan olumlu hasletleri bildiği için Ağlebîler’in bünyesinde hizmet alan birçok Slav’ı Fâtımî saflarında görevlendirdi. Özellikle Mağrib döneminde vali, yerel yönetici, başkomutan, kumandan, muhafız ve halifenin özel görevlisi olmak üzere hizmet veren Slavlar’ın arasında, vezir mesabesinde halife yardımcısı olarak görev yapanlar dahi olmuştur. Halife Kâim-Biemrillâh’tan itibaren devlet içerisinde yetki ve nüfuzları artan Slavlar, Hâricî Ebû Yezîd isyanı gibi Fâtımîler’i zor duruma sokan bir hareketin bertaraf edilmesinde önemli ölçüde pay sahibi olmuşlardır. Kâim döneminde yıldızı parlayan Üstâz Cevzer, hazine ve saray görevlerinden sorumlu tutularak dikkat çekici bir sıçrama kaydetmiştir. Sonraki Halife Mansûr-Billâh döneminde vezir konumuna getirilen Cevzer, Fâtımîler’in iç ve dış siyasetinde aldığı başarılarla kilit rolü oynamıştır. Mu’izz-Lidînillâh döneminde de aktif olarak görevini sürdüren Cevzer’in ölümüyle Slav unsurlarının devlet içerisindeki aktifliği durgunluk kazanmıştır. Yine Mansûr döneminde yıldızı parlayıp Mu’izz döneminde başkomutanlığa getirilen Cevher es-Sıkkîlî Mağrib’in tamamına yakını ele geçirmiş, Mısır’ı alarak İhşîdîler’i yıkmış, Filistin ve Sûriye’yi Fâtımî topraklarına ilhâk etmiştir. Ayrıca burada Kâhire şehrini ve Ezher Camiini inşa eden Cevher, Fâtımîler’in döneminde en dikkat çekici Slav figür olarak yer almıştır. Öte yandan Kayser ve Muzaffer gibi bazı Slav unsurlarının istisnâi olarak edindikleri yetki ve nüfuz alanını genişleterek devlete ve halifeye karşı saygısız ve itaatsiz bir tavır takınmalarına mukabil idam edilmeleri, Fâtımî yönetiminin devlet içerisinde otoriteyi koruma ve dengeyi gözetme anlamında tavizsiz olduğunu göstermiştir.

Fâtımîler’in başkenti Kâhire’ye taşınmasıyla birlikte başta Türkler olmak üzere Kürt, Ermenî, Yahûdî ve Kıptî unsurların devlet kademelerinde istihdam edilmeleri, Slavlar’ın devlet içerisindeki nüfuz ve otoritelerinin azalmasına neden olmuştur. Bu dönemde komutanlık ve valilik gibi görevleri deruhte eden Slavlar, hiçbir zaman Fâtımîler’in Mağrib dönemindeki şaşaalı günlerine geri dönememişlerdir.

Slavlar hakkında yapılan çalışmaların yetersizliğinden yola çıkarak belirlediğimiz araştırma konusu, Fâtımî Devleti bünyesindeki Slavlar’ın durumunu incelemeyi amaçlamaktadır. Özellikle h. IV. (m. X.) yy’da İslâm dünyasının batı bölgelerindeki devletlerde yoğun olarak bulunan Slavlar’ın Fâtımî halifeleri nezdinde kıdemli ve güvenilir pozisyonlar elde etmesini sağlayan koşullar incelenerek yaptıkları katkılar ele alınacaktır. Slavlar’ın, İslâm devletlerinden bir tanesi olan Fâtımîler için ifade ettiği anlamı ortaya koymaya çalışan bu araştırma, muasır kaynaklar başta olmak üzere İslâm tarihi kaynaklarından yararlanarak oluşturulmuştur. Konuya yakın daha önceki araştırmalardan da yararlanılarak ortaya koyulan çalışma Fâtımîler

dönemindeki Slavlar'ın devlet için ifade ettikleri anlamı ortaya çıkarma noktasında fikir vermeye yardımcı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Fâtîmîler, Slavlar, Mısır, Mağrib

Abstract

The Fatimids, who boasted a remarkable political and cultural state tradition in the history of Islam, not only with its establishment, expansion, decline and collapse, but also with its policies and struggle, were established in the Maghreb in the tenth century. Having dramatically expanded their borders in a short time, they captured almost all of the Maghreb and had overwhelming success against the Byzantine Empire in Sicily. In addition, they captured Egypt, Palestine and Syria and had the sermons read in the name of their caliphs in the Hejaz. Undoubtedly, one of the biggest factors underlying the Fatimids' immediate success was that the state officials were diligent, dynamic, planned, courageous, self-sacrificing, hardworking, loyal and obedient. Among the most conspicuous of these individuals were the white slaves, commonly known as Slavs, brought from eastern European lands.

Being famous for meticulously fulfilling the duties which they were given, the Slavs took an active role in the Aglebis, abolished by the Fatimids. Being aware of the positive traits they had, the first Fatimid Caliph 'Ubayd Allāh al-Mahdī, appointed many Slavs who originally served for the Aglebis to the Fatimid posts. Especially during the times of Maghreb, among the Slavs were those who served as governors, local administrators, commanders-in-chief, commanders, guards and special officers of the caliph, and viziers who served as deputy caliphs. The Slavs, whose authority and influence increased in the state beginning with the reign of Caliph al-Qāim bi-amr Allāh, had a significant share in eliminating the Kharijite Abū Yazīd rebellion, a movement that put the Fatimids in a difficult situation. Ustādh Jawdhar, who rose up during the Qāim period, made a remarkable leap by being held responsible for the duties of the treasury and palace. Jawdhar, who was appointed as a vizier during the reign of the next Caliph al-Mansūr-billāh, performed a key role in the domestic and foreign policies of the Fatimids. After the death of Jawdhar, who actively continued his duty during the Mu'izz li-dīn Allāh period as well, the activity of the Slavic people in the state slipped into recession. Jawhar al-Şikillī, who was appointed as the commander-in-chief in the period of al-Mu'izz, captured almost all of the Maghreb, destroyed the Ihsidis by capturing Egypt, and annexed Palestine and Syria to the Fatimid lands. In addition, Jawhar, who built the city of Cairo and the Azhar Mosque, was the most notable Slavic figure in the Fatimid period. On the other hand, some other Slavic figures, such as Kaiser and Muẓaffar, were executed as they overused their specially given authority and influence and showed a disrespectful and disobedient attitude towards the state and the caliph. This indicated that the Fatimid administration was uncompromising with regard to preserving the authority and maintaining the balance in the state.

When the Fatimids moved their capital to Cairo, the employment of Kurdish, Armenian, Jewish, Coptic people, and particularly the Turks, at the state departments led to a decrease in the influence and authority of the Slavs in the state. The Slavs, who fulfilled various duties, such as commandership and governorship, in this period, could never return to the glorious days of the Fatimids in the times of the Maghreb.

The present study, which came out due to the inadequacy of the studies on the Slavs, aims to investigate the case of the Slavs within the Fatimid State. It particularly examines the contextual factors that enabled the Slavs, who lived in the states in the

western regions of the Islamic world in the fourth century hijri (10th century AD), to rise to senior and reliable positions with the decision of the Fatimid caliphs, and it goes on to discuss their contributions. This research, which reveals the meaning of Slavs for the Fatimids, one of the Islamic states, was carried out using historical sources on Islam, particularly contemporary ones. The study, which was built upon the related research, could help give an idea about the meaning of the Slavs for the state in the Fatimids period.

Keywords: History of Islam, The Fatimids, The Slavs, Egypt, The Maghreb

Giriş

H. 297 (m. 909) yılında Mağrib (Kuzey Afrika) bölgesinde kurulan Fâtımî devleti kısa sürede siyasî ve askerî açıdan önemli bir yükseliş kaydederek h. IV. (m. X.) yy’ın ikinci yarısında sınırlarını Atlas okyanusundan Sûriye’nin kuzeyine kadar genişletme imkânı yakalamıştır. Kuşkusuz bu büyük başarının altında idârî, malî, askerî ve siyasî açıdan disiplinli mükemmel bir teşkilâtlanma çalışması yatmaktaydı. Bu başarılı teşkilâtlanmayı mümkün kılan sâiklerden başlıcaları devlet kadrolarında çalışanların dürüstlüğü, donanımı, özverisi, liyakati ve bağlılığı olmuştur. Fâtımî halifeleri aslen Arap olmalarına rağmen Mağrib’deki bütün unsurlardan yararlanmasını bilmişlerdir. Başta Berberî, Sûdânlı, Arap ve Slavlardan oluşan çeşitliliği göz önünde bulunduran Fâtımî halifeleri devlet kadrolarına atamalarda soy/sop, ırk, asalet gibi unsurlara bakarak hareket etmemişler, bilâkis bu noktadaki en önemli kriteri devlete bağlılık olarak belirlemişlerdir. Özellikle Mağrib döneminde (297-362/909-973) bu kritere büyük önem atfeden Fâtımî halifeleri, kişiliklerinde gayret, çalışkanlık, fedakârlık, vefa, dürüstlük gibi önemli nitelikleri barındırdıklarını mülâhaza ettikleri Slav asıllı hizmetlileri devlet kadrolarında görevlendirerek deneyimlerinden ve enerjilerinden yararlanmayı bilmişlerdir. İslâm tarihi kaynaklarında Sakâlibe olarak da ifade edilen Slav asıllı hizmetliler Fâtımîler tarafından aktif şekilde devlet kadrolarında istihdam edilmişler ve Fâtımîler’in siyasî ve askerî açıdan kazandıkları başarılarında büyük rol oynamışlardır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla ülkemizde Fâtımîler dönemindeki Slav unsurların devlet kademelerindeki pozisyonları hakkında müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Öte yandan İngilizce ve Almanca dillerinde yapılan bazı çalışmalara tesadüf ettik ve bunlardan yararlandık. Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde Slavların kimler oldukları hakkında bir kavramsal çerçeve oluşturulmaya çalışılacaktır. İkinci bölümde Slavların Fâtımî bürokrasisindeki faaliyetleri ve son olarak üçüncü bölümde Slavlar’ın sosyal ve dinî statüleri hakkında bilgi verilecektir.

1. Slavlar (Sakâlibe)

İslâm tarihi kaynaklarında “Sakleb” ve çoğulu “Sakâlibe” şeklinde ifade edilen Slav terimi, İslâm tarihçileri ve coğrafyacıları tarafından çoğunlukla doğu ve güney Avrupa ile kuzey Asya’da yaşayanları tanımlamak için kullanılmış olup Grek dilindeki s(k)lâbos’un karşılığı olarak Arapçalaşmıştır. Bu ifade Ortaçağ’da Avrupa’nın merkezine yoğun olarak göç eden Slavların zaman içerisinde köleleştirilmeleriyle köle anlamını kazanmıştır.¹ Slavlar’ın Mâr b. Yâfes b. Nûh’un soyundan geldiği ayrıca memleketlerinin Mağrib ile birleştiği yönünde bazı rivayetler aktarılmaktadır.² Öte yandan bazı tarihçilerin İstanbul ile

¹ Ahmet Taşağıl, “Sakâlibe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/3.

² Alî b. el-Hüseyn el-Mes’ûdî, *Mürûcû’z-Zeheb ve me’âdinü’l-cevher (fi tühafî’l-esrâf mine’l-mülûk ve ehli’d-dirâyât)*, nşr. Kemâl Hasan Mer’î (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 2005), 2/25.

Bulgar ülkesi arasındaki yerlerde yaşadıklarını ifade ettikleri Slavlar'ın,³ Hazar topraklarında meskûn oldukları, putperestlik ve Hristiyanlık inançlarını benimsemiş oldukları da aktarılan rivayetler arasındadır.⁴ İslâm tarihi kaynakları Slavlar hakkında onların verimsiz, kasvetli, soğuk ve ucu bucağı olmayan topraklarda yaşadıklarını, soluk beyaz tenli olduklarını, güneşte kaldıklarında ise kırmızıya yakın bir renge döndüklerini, ayrıca sarı saçlı olduklarını ifade etmektedirler. Yine onların kendi aralarında mücadele ederek yaşadıkları ve hayatlarını bu şekilde sürdürdükleri ifade edilmektedir.⁵ Ortaçağ'da Bizans topraklarında Müslümanlara karşı sınırları korumakla görevlendirilen Slavlar, kısa süre içerisinde Emevî Devleti ve akabinde Abbâsîler'de aktif şekilde ordu içerisinde istihdam edilmişlerdir.⁶ Abbâsîler ile birlikte İslâm dünyasının dört bir yanında görülmeye başlanan Slavlar'a h. III. (m. IX.) yy'dan itibaren başta Endülüs olmak üzere Mağrib'de birçok yerde rastlanmaktaydı. Tüccar ve korsanlar aracılığıyla batı Avrupa bölgesinden Endülüs'e, Sicilya üzerinden de Mağrib'e yoğun bir şekilde gelen Slavlar'ın⁷ Mağrib bölgesindeki nüfuzları özellikle Ağlebîler döneminde artış göstermiştir.⁸ Ağlebîler'e son veren Fâtımîler İfrîkiye'de ilk halife Ubeydullâh el-Mehdî'den (297-322/909-934) itibaren önceki dönemden kalan birçok Slav unsuru bünyesine katarak onlardan maksimum düzeyde yararlanmıştı.⁹ Daha çok İfrîkiye ve Sicilya üzerinden köle akınları ve ticaret suretiyle doğu Avrupa'dan tedarik edilen bu beyaz köleler Fâtımîler'de muhafız, ordu komutanı, subay, vali veya saraylarda şahsî hizmetleri yerine getiren hadım olarak istihdam edildiler.¹⁰ Ubeydullâh el-Mehdî Mağrib'de devleti kurduğunda geniş tabana yayılmış tebaanın çeşitli beklentilerini ve rekabetlerini dengelemek zorunda kalmıştır. Bu durum Fâtımî idaresinde Slav hizmetlilerin yükselişine katkıda bulunması açısından önemli rol oynamıştır.¹¹ Halife el-Mehdî Ağlebîler'e son vermesinin ardından ilk olarak yaptığı işlerden birisi önceki dönemden kalan çok sayıda Slav unsurunu ve diğer bazı köleleri teftiş ederek hizmete alması olmuştur.¹²

³ Şihâbüddîn b. 'Abdullâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, nşr. Dârü Sâdır (Beirut: Dârü Sâdır, 1993), 3/416; Évariste Lévi-Provençal, "Sakalibe", *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1967), 10/89.

⁴ el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 2/25. Ayrıca bk. Ebû 'Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. A. P. Van Leeuwen-A. Ferre (Tunus: Dârü'l-Arabiyyeti li'l-kitâb, 1992), 2/58.

⁵ el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 2/25; Taşağıl, ""Sakâlibe""", 36/3.

⁶ W Barthold, "Slavlar", *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1967), 10/729-730. Sakâlibe unsurunun İslâm dünyasına girişi hakkında bilgi için bk. Mehmet Nadir Özdemir, ""Sakâlibe' Unsuru ve İslâm Dünyasına Girişi -İslâm Kaynaklarına Göre-", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 11/1 (2011), 89-107.

⁷ Bernard Lewis, *Ortaçağ'da İrk ve Kölelik*, çev. Enver Günsel (İstanbul: Truva Yayınları, 2006), 23.

⁸ Ağlebîler'de Slav hizmetlilerin durumu hakkında bilgi için bk. Dmitrij Mishin, "The Saqâliba Slaves in the Aghlabid State", *Annual Journal of Medieval Studies at CEU 4/* (1997 1996), 236-244.

⁹ Shainool Jiwa, "From Slaves to Supporters The role of the Slavs in the Fatimid Mediterranean Empire in the Fourth AH /Tenth CE century", *Medieval Studies 77* (2015), 112.

¹⁰ Michael Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, çev. Fatih Yücel (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021), 72.

¹¹ Jiwa, "The role of the Slavs", 104-105.

¹² Muhammed b. Muhammed el-Yemânî, *Sîretü Ca'fer el-Hâcib, İsmâ'îlî Tradition Concerning the Rise of The Fatimids içerisinde*, İngilizceye çev. Wladimir Ivanow (Kalküta: Oxford University Press, 1942), 216; Jiwa, "The role of the Slavs", 112.

2. Bürokrasi ve Ordu Komutanlığında Slavlar

Kaynaklarda Mes’ûd, Sâbur, Nesîm el-Fetâ, Süleymân el-Hâdim¹³ ve Cevzer’in Fâtımîler’de hizmet alan ilk Slavlar oldukları ifade edilmektedir. 307 (920) yılında Mısır’a yapılan sefer esnasında Süleymân, veliaht Muhammed el-Kâim komutasındaki orduya eşlik etmesi için deniz filosunun başında hareket etmiştir. Ancak Abbâsîler’e karşı gerçekleştirilen Mısır seferi başarısız olduğu gibi Slav Süleymân da Abbâsîler’in eline esir düşmüştür.¹⁴ Süleymân’ın öldürülmesinin ardından Slav unsuru Fâtımî yönetiminde artış göstermeye devam etmiştir. el-Mehdî döneminde Mes’ûd es-Sıkillî ile Ğars es-Sıkillî halife için törenlerde gölgelik yapmak için (Sâhibü’l-Mizalle) şemsiye tutmakla görevlendirilmişlerdir.¹⁵ el-Mehdî dönemindeki diğer bir Slav hizmetli Sicilya’daki Fâtımî ordularına komutanlık yapan Sâbur es-Sıkillî’ydi.¹⁶ Bu dönemde Slavlar’a valilik görevleri de verilmiştir. 314 (926-927) yılında Nesîm el-Fetâ’nın Kayrevân valiliğinden azledilerek yerine Sâbur’un atandığını İbn İzârî haber vermektedir.¹⁷ Ubeydullâh el-Mehdî, kendisini destekleyen Kutâme kabilesi mensuplarının problem ve anlaşmazlık yaşamaları durumunda güvendiği Slav hizmetlilerden bazılarını görevlendirerek mevcut sıkıntıları çözmeye çalışmaktaydı. Bununla ilgili kaynaklarda adı belirtilmeyen Slav bir hizmetli Kutâme kabilesinin yanına giderek yaşadıkları anlaşmazlıklarda arabulucu olmuştur.¹⁸ Ubeydullâh el-Mehdî döneminden itibaren devlet yönetiminde önemli görevler üstlenmiş diğer bir isim Üstâz Cevzer’dir. İleride de değineceğimiz üzere Fâtımî devletinin Mağrib’deki en üst düzey bürokrati haline gelecek olan Üstâz Cevzer, Ubeydullâh’ın kendisini ilk gördüğünde onun akıllı ve faydalı bir hizmetli olacağını umduğunu ifade ederek hizmete alınmıştı.¹⁹ Kuşkusuz Ubeydullâh el-Mehdî’nin saltanatı sırasında Slavlar’a bir dizi idârî, askerî ve diplomatik görevler vermesinin bazı nedenleri vardı. Fâtımîler, ilk kuruldukları sırada yönetimin önemli alanlarına atama yapmak için yararlanabileceği geniş aile üyesi havuzuna sahip değildi. Zira Ubeydullâh el-Mehdî, Sûriye’den Mağrib’e gelirken yanında oğlu Muhammed el-Kâim ve güvenilir birkaç hizmetkâr grubundan başka kimseyi getirmemişti. Öte yandan Fâtımîler’in destekçisi durumunda olan Kutâme kabilesinin mevcut idare ile yaşadığı bazı problemler yönetime karşı kısa bir sürede olsa küskünlüğe yol açmıştı. Bu küskünlük dâî Ebû Abdullâh eş-Şîî’nin (ö. 298/911) Ubeydullâh el-Mehdî tarafından öldürülmesiyle daha da körüklenmişti. Neticede mevcut yönetim ile Kutâme kabilesi arasına giren bu soğukluk Ubeydullâh el-Mehdî’nin Mağrib’de azımsanmayacak sayıda bulunan Slavlar’a yönelmesine neden olmuş, neticede birçok Slav bu dönemde kendisine görev alanı bulabilmiştir. Zira Slavlar’ın, statüleri ve mevcudiyetlerinin doğası

¹³ Ebû Mansûr ‘Alî el-Kâtib el-Cevzerî, *Sîretü’l-Üstâz Cevzer*, thk. Muhammed Kâmil Hüseyin-Muhammed Abdülhâdî Şaîre (Kahire: Dârü’l-Fikrî’l-Arabî, 1954), 35; Hamid Haji, *Inside the Immaculate Portal A History from Early Fatimid Archives (Sîretü’l-Üstâz Cevzer adlı eserin İngilizceye Tercümesi)* (London: I.B. Tauris, 2012), 22.

¹⁴ Ahmed b. ‘Alî el-Makrîzî, *Kitâbü’l-Mukaffâ’ el-Kebîr*, thk. Muhammed el-Ya’lâvî (Beyrut: Dârü’l-Garbî’l-İslâmî, 1991), 3/646-647.

¹⁵ ‘Alî İbn Zâfir, *Ahbâru’d-Düvelî’l-Munkatî’a*, nşr. André Ferré (Kahire: Institut Français d’archéologie orientale, 1972), 13; Ahmed b. ‘Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb fî fûnûni’l-edeb*, thk. Necîb Mustafâ Fevâz-Hikmet Keşle Fevâz (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2004), 28-29/71.

¹⁶ en-Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 24/201; Ivan Hrbek, “Die Slawen im Dienste der Fatimiden”, *Archiv Orientalni* 21 (1953), 554; Jiwa, “The role of the Slavs”, 113.

¹⁷ Ahmed b. Muhammed İbn ‘İzârî, *el-Beyânü’l-Muğrib fî ahbâri mülûki’l-Endelüs ve’l-Mağrib*, nşr. G. S. Colin, E. Levi Provençal (Beyrut: Dârü’s-Sekâfe, 1980), 1/191.

¹⁸ el-Cevzerî, *Sîret*, 36-39 (İng., 24-26).

¹⁹ el-Cevzerî, *Sîret*, 35-36 (İng., 23).

gereği Fâtîmîler'in işini zorlaştıracak herhangi bir menfaat ve temâyülleri bulunmamaktaydı. Bu yüzden Ubeydullâh el-Mehdî'den itibaren Fâtîmîler görevini eksiksiz bir şekilde yerine getirebilme kaygısı ile hareket eden Slavlar'a yetkilendirmelerde öncelik tanımışlardır.²⁰

Ubeydullâh el-Mehdî'nin oğlu ve halefi Muhammed el-Kâim-Biemrillâh'ın (322-334/934-946) saltanatı sırasında da Slav unsurunun yönetimde yükselişi devam etmiştir. Slav komutan Meysûr 322 (933-934) yılında Fâs'ı ele geçirmek için görevlendirilen ordunun başındaydı.²¹ Sandel el-Fetâ da Meysûr'a destek için görevlendirilen orduya komuta etmekteydi.²² Yine Mağribü'l-Aksâ bölgesine sevk edilen ordunun başında görevlendirilen komutanlardan bir tanesi Büsrâ el-Hâdim'di.²³ Adı geçen komutanlar el-Kâim döneminde başlayıp uzun bir süre devleti meşgul eden Hâricî Ebû Yezîd (ö. 336/947) isyanının bastırılması sürecinde hayatî derecede önemli rol oynadılar.²⁴ Slavlar'ın el-Kâim döneminde çoğunlukla Berberî birliklerden oluşan ordulara Fâtîmî kumandanları olarak liderlik etmeleri, halifelerin Slavlar'a karşı artan güveninin bir göstergesiydi.²⁵ Slav Cevzer'in el-Kâim döneminde de yükselişi devam etmiştir. Halife el-Kâim daha babası döneminde veliht iken onu bir dizi askerî faaliyet ile görevlendirmişti. Görevlerini başarıyla yerine getirmesinin ardından el-Kâim onu sarayından ve hânesinden sorumlu bir kişi olarak yetkilendirmiştir.²⁶ Üstâz Cevzer, bundan sonra bürokratik faaliyetler ile ilgilenmiştir. Ayrıca birçok Slav hizmetli bu süreçte onun hizmetine verilmiştir.²⁷ Çok geçmeden onun hazinenin gözetimi ve saray dokumalarının ve depolarının denetimi ile görevlendirildiğini görmekteyiz.²⁸ Halife el-Kâim kısa süre içerisinde Üstâz Cevzer'e büyük lütüflarda bulunmuştu. Bunlardan bir tanesi de el-Kâim'in oğlu İsmâîl Mansûr'u veliht tayin ettiğini Cevzer'e sır olarak söylemesi ve Cevzer'in bu sırrı yedi yıl boyunca saklaması olmuştur.²⁹

el-Kâim'in sırrını Cevzer ile paylaşma ihtiyacı, genişleyen Fâtîmî hânedanında veraset hakkına ilişkin kırılmaların ortaya çıkması gerçeği göz önünde bulundurulduğunda daha da önem arz etmiştir. Zira el-Kâim'in diğer bir oğlu Kâsım ve Ubeydullâh el-Mehdî'nin oğlu Ahmed'in Fâtîmî tahtına göz diktiklerine dair bazı iddialar ortada dolaşmaktaydı. Ancak el-Kâim oğlu Mansûr'u veliht olarak seçerek Fâtîmî hânedanı içerisinde nesiller boyunca iltihaplanmaya devam eden ailevî rekabete karşı temkinli davrandı. Dolayısıyla

²⁰ Jiwa, "The role of the Slavs", 114-115.

²¹ 'Alî b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ' Abdullâh el-Kâdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), 7/99.

²² el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/281-282; Mübârek b. Muhammed el-Meylâ, *Târîhu'l-Cezâir fi'l-kadîm ve'l-hadîs* (Cezayir: Müessesetü'l-Vataniyye li'l-kitâb, ts.), 2/113.

²³ 'Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fi eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âsâruhum min zevî's-sultânî'l-ekber*, nşr. Halîl Şehâde (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001), 4/53; Mahmûd b. Sa'îd Makdîş, *Nüzhetü'l-enzâr fi 'acâ'ibi't-tevârih ve'l-ahbâr*, thk. Ali ez-Züvârî – Muhammed Mahfûz (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988), 1/347-348.

²⁴ Jiwa, "The role of the Slavs", 115; Nihat Yazılıtaş, "Fâtîmî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (2005), 196.

²⁵ Jiwa, "The role of the Slavs", 115.

²⁶ el-Cevzerî, *Sîret*, 39 (İng., 26).

²⁷ el-Cevzerî, *Sîret*, 41-42 (İng., 28-31).

²⁸ el-Cevzerî, *Sîret*, 39 (İng., 27).

²⁹ el-Cevzerî, *Sîret*, 39-40 (İng., 27-28).

el-Kâim'in Üstâz Cevzer'e karşı ortaya koyduğu güven, özellikle Fâtımî hânedanının hem içeride hem de dışarıda karşı karşıya olduğu kışkırtıcı koşullar nedeniyle dikkate değerdir.

Diğer taraftan bazı Berberî aşiretlerinin aralarında çıkan anlaşmazlıklar neticesinde Fâtımîler'e karşı mesafeli davranmaya başlamaları hatta bazılarının isyancı Ebû Yezîd ile gizlice anlaşmaları, Berberîler'in Fâtımî yönetimindeki rolüne daha fazla kısıtlama getirdi. Bu durumun aksine Slav unsurunun çoğunluğu Fâtımî davasını samimice desteklemişler, neticede bağlılıkları ve güvenilirlikleri üst düzey mertebelerde görevlendirilmelerine neden olmuştur.³⁰

Bu durum üçüncü Fâtımî Halifesi Mansûr-Billâh (334-341/946-953) döneminde de etkisini devam ettirmiş, Slavlar yönetimin daha yüksek kademelerine gelerek katkıda bulunmaya devam etmişlerdir. Bu süreçte devam eden Ebû Yezîd isyanına karşı verilen mücadelede Slav unsurlara önemli roller verildi. Bu isimlerden Reşîk er-Reyhânî, Merâm al-Fetâ, Târik es-Sıkillî, Vasîf, Farah es-Sıkillî, Kayser, Muzaffer ve Şefî', Mansûr döneminde ön planda olan bazı Slav unsurlarıydı. Reşîk, Fâtımî deniz kuvvetlerine liderlik ederek Ebû Yezîd tarafından kuşatılan Sûse şehrinin düşmesine engel olmuştur.³¹ Târik ve Vasîf, Mansûr tarafından Ebû Yezîd isyanının bastırılması için görevlendirilmişlerdi.³² Kayser ve Şefî' de bazı isyancı Berberî kabilelere karşı gönderilmişlerdi.³³ Farah es-Sıkillî ise 340 (951-952) yılındaki Sicilya'daki Bizans İmparatorluğuna karşı yapılan saldırılara öncülük etti.³⁴ Mansûr döneminde Slavlar vali olarak da görev yapmaya devam etmişlerdir. İbn Haldûn'un aktardığına göre Mansûr, Ebû Yezîd'in üzerine yürüdüğünde Mehdiye'de yerine Merâm es-Sıkillî'yi bırakmıştı.³⁵ Ayrıca Mansûr döneminde önde gelen Slavlar'a bazı toprakların yönetiminin de verildiği görülmektedir. Söz gelimi Kayser es-Sıkillî Bağâye³⁶ şehrinin yöneticiliğine atanmıştı.³⁷ Muzaffer es-Sıkillî de Mansûr döneminde önemli görevlerde yer alan bir Slav olmuştur.³⁸ Bu dönemde görev alan başka Slavlar'ın isimlerine de kaynaklarda rastlanılmaktadır. İleride Mısır'ı Fâtımîler adına ele geçirecek olan Cevher es-Sıkillî³⁹ Mansûr döneminde Fâtımîler'e katılmıştı. Rivayete göre Slav Sâbur, Cevher'i Slav Hibrân es-Sıkillî'ye vermiş, Hibrân da Haffî es-Sıkillî'ye göndermiş, Haffî ise onu Halife Mansûr'a hediye etmiştir.⁴⁰ Böylelikle Cevher, Mansûr döneminde Fâtımîler adına hizmet etmeye başlamıştır.

³⁰ Jiwa, "The role of the Slavs", 116-117.

³¹ İmâdüddîn Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâ'i'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib el-Kismü'l-Hâs min Kitâbi 'Uyûni'l-ahbâr*, thk. Muhammed el-Ya'lâvî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1985), 307.

³² Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâ'i'l-Fâtımiyyîn*, 424-426.

³³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/57; Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâ'i'l-Fâtımiyyîn*, 424

³⁴ 'Alî b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebû Suheyb el-Keremî (Ürdün: Beytül-Efkârî'd-Düveliyye, ts.), 1236; Hrbek, "Die Slawen", 556; Jiwa, "The role of the Slavs", 117.

³⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/56; Hrbek, "Die Slawen", 555.

³⁶ İfrîkiye'nin batısında bulunmaktadır. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/325.

³⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/59; Jiwa, "The role of the Slavs", 117.

³⁸ Ahmed b. 'Alî el-Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ' bi-ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtımiyyîne'l-hulefâ'*, thk. Cemâlüddîn eş-Şeyyâl (Kahire: Meclisu'l-a'lâ li's-şuûni'l-İslâmiyye, 1996), 1/101; Shainool Jiwa, *Towards A Shi'i Mediterranean Empire: Fatimid Egypt and The Founding Cairo (İtti'âzu'l-Hunefâ' nın Mu'izz ile ilgili kısmının İngilizceye Tercümesi)* (London: I.B.Tauris & Co, 2009), 65.

³⁹ Hayatı hakkında bilgi için bk. el-Makrîzî, *el-Mukaffâ'*, 3/83-112; Ramazan Şeşen, "Cevher es-Sıkillî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/456-457.

⁴⁰ Muhammed b. Selâme el-Kudâ'î, *Târîhu'l-Kudâ'î: Kitâbü 'Uyûni'l-ma'ârif ve fûnûni ahbâri'l-halâ'if*, thk. Cemîl Abdullâh Muhammed el-Mısırî (Mekke: Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, 1995), 564. Makrîzî "Hayrân/Hîrân" olarak vermektedir. Bk. el-Makrîzî, *el-Mukaffâ'*, 3/84.

Halife Mansûr döneminde Üstâz Cevzer yükselişini sürdürmeye devam etti. Mansûr, Ebû Yezîd isyanını bastırmadan kısa bir süre önce Cevzer'e hazine anahtarlarının yanı sıra sarayın ve tüm devlet üzerindeki yetki alanlarının yönetimini verdi.⁴¹ Bu durum Cevzer'in resmî bir unvana sahip olmaksızın bir vezir rolünü yerine getirmeye başladığını göstermektedir. Mansûr, Ebû Yezîd isyanını bastırdıktan sonra geri döndüğünde Cevzer'e büyük bir jest yaparak onu azat etti. Cevzer, bundan sonra bütün resmî yazışmalarda "Müminlerin Emirinin Mevlâsı" ünvanına layık görüldü.⁴² Ayrıca Mansûr, saray mensuplarına ait tırâzlar'da ve sergi atölyelerinde dikilen elbise/halı vb. kumaşların üzerine Cevzer'in adının yazılmasını emretti.⁴³ Üretilen kumaşların Fâtımî sarayları ve önde gelenlerinin arasında dağıtılacağı akla geldiğinde, Mansûr'un mevlâsı Cevzer'e ne derece üstün bir statü tanıdığı daha iyi anlaşılmaktadır. Mansûr ayrıca mevlâsı Cevzer'i yemeğe davet ederek burada mevlâsına çeşitli göz kamaştırıcı hediyeler vererek onurlandırdı.⁴⁴ Mansûr'un bütün bu lütufları neticesinde eskiden bir köle olan Cevzer, kısa süre içerisinde halife ve veliahtından sonra Fâtımî devletinde üçüncü en önemli figür olmayı başardı.⁴⁵

Halife Mansûr'un oğlu Mu'izz-Lidînillâh (341-365/953-975) dönemi Slavlar'ın güçleri ve etkilerinin zirveye ulaştıkları dönem olarak bilinir. Bu dönemde daha birçok Slav unsuru devlet kademelerinde ve ordu komutanlıklarında görevlendirilmişlerdi. Bağâye ve çevresine Nusayr es-Sıkillî, Sürt⁴⁶ şehrine Bâsil es-Sıkillî, Berka şehrine Eflah en-Nâşib ve Mağrib'in bütün şehirlerine ise Kayser es-Sıkillî yetkili olarak atanmıştır.⁴⁷ Ayrıca Rebî' es-Sıkillî adlı bir Slav'ın Funduk Reyhân denilen bir yerin yöneticiliğini yaptığı aktarılmaktadır.⁴⁸ Kayser'in yanı sıra Muzaffer es-Sıkillî Mu'izz'in değer verdiği Slavlar arasındaydı. Ancak bu iki Slav'ın diğerlerinden farklı olarak zamanla Mu'izz ile arası açılmış nihayet Mu'izz tarafından öldürülmüşlerdir. Öldürülme gerekçeleri hakkında kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Makrîzî'nin belirttiğine göre Muzaffer ve Kayser Mu'izz'in görevlendirmesiyle kısa süre içerisinde doğu ve batı valiliklerini ellerinde tutmaya başlamışlardı. Öte yandan Muzaffer, Mu'izz'e küçükken öğretmenlik yapmış ve yazı yazmayı öğretmiştir. Bir gün Mu'izz'e sinirlenen Muzaffer ona Slavca bazı ifadelerle serzenişte bulunmuştu. Mu'izz, bu ifadeleri zihninde tutmuş ve kısa süre içerisinde Slavcaı öğrenmiştir. Zihninde tuttuklarının sövgü ifadeleri olduğunu öğrenince hem Muzaffer'i hem de onun arkadaşı Kayser'i 349 (960) yılında idam etmiştir.⁴⁹ İbn Haldûn ise Muzaffer ve Kayser'in devlet içerisinde önemli ölçüde güç kazandıklarını ve bu güçlerini devlet aleyhine kullanmaya başladıklarını ifade etmekte, böylece ölümlerini hızlandırdıklarını zikretmektedir.⁵⁰ Araştırmacı Hrbek, İbn Haldûn'un dikkat çektiği bu

⁴¹ el-Cevzerî, *Sîret*, 44 (İng., 33-34).

⁴² el-Cevzerî, *Sîret*, 51-52 (İng., 42-43).

⁴³ el-Cevzerî, *Sîret*, 52 (İng., 43).

⁴⁴ el-Cevzerî, *Sîret*, 52-53 (İng., 43-44).

⁴⁵ Hamid Haji, *A Distinguished Slav Eunuch of the Early Fatimid Period: al-Ustadh Jawdhar* (London: I.B. Tauris & Co. Ltd., 2011), 263.

⁴⁶ Trâblus ile Berka arasında bulunmaktadır. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/206.

⁴⁷ Muhammed b. Ebi'l-Kâsım İbn Ebî Dînâr, *Kitâbü'l-Mu'nis fi Ahbâri İfrîkiyyeti ve Tûnis*, nşr. Dârü'l-Mesîre (Beyrut: Dârü'l-Mesîre, 1993), 79.

⁴⁸ el-Cevzerî, *Sîret*, 122-123 (İng., 134-135).

⁴⁹ el-Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ'*, 1/101 (İng., 65); a.mlf, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-zikri'l-hitati ve'l-Âsâr*, thk. Muhammed Zeynuhum-Medîha eş-Şerkâvî (Kahire: Mektebetü Medbûlâ, 1998), 2/37.

⁵⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/60.

bilgiden yola çıkarak onların gerçek ölüm sebebini devlet içerisinde büyük nüfuz sahibi haline gelmeleri olarak değerlendirmektedir.⁵¹

el-Cevzerî ise eserinde Kayser ve Muzaffer'in daha el-Kâim döneminde mahiyeti bilinmeyen bir suç işlemelerinden ötürü Üstâz Cevzer tarafından hapse atıldıklarını, veliaht Mansûr'un Cevzer'e onlara karşı merhamet ve şefkat ile hareket etmesini tavsiye ettiğini, neticede Cevzer tarafından serbest bırakıldıklarını aktarmaktadır.⁵² Bu bilgi Mansûr'un iki Slav'a karşı müsamaha ile hareket ettiğini neticede onun döneminde önemli bir nüfuza sahip olduklarını göstermektedir. Mu'izz'in kadısı Nu'mân b. Muhammed ise Kayser ile Muzaffer'in idam edilme sebeplerine ışık tutacak nitelikte bilgiler vermektedir. Mu'izz ile Nu'mân arasında geçen bir konuşmada halifeye karşı sadakatsizlikleri, samimiyetsizlikleri ve kendi güç tabanlarını kurmaya çalıştıkları için açıkça kınanmaktaydılar. Yine Mu'izz, Kayser'i Kutâme kabilesinin kendisine ulaşmasına engel olduğu ve halifenin onlara ihtiyacı olmadığını ifade ederek yaptığı teşebbüsleri eleştirmektedir. Ayrıca onların akidelerinin yanlış olduğunu ve kendilerine karşı ihanet içerisinde olduklarını ifade etmekte ve onlar için hain ve şeytan nitelendirmelerinde bulunmaktaydı.⁵³

Özellikle Kâdî Nu'mân'ın, eserinde verdiği bilgi Kayser ve Muzaffer'in neden idam edildiklerine dair ipucu teşkil etmektedir. Onların sadece çok güçlü hale gelmeleri idam edilmelerinin sebebi olmamıştı. Aynı zamanda yetkilerini kötüye kullanmaları ve itaatsiz bir şekilde hareket etmelerinin yanı sıra Kutâme kabilesini halifenin gözünden uzaklaştırarak tecrit etmeye çalışmaları ve böylece kendilerini iktidarın odağı olarak kabul etmeleri idamlarına sebebiyet vermişti.⁵⁴ Kayser ve Muzaffer'in Mu'izz tarafından idam edilmeleri Slavlar'ın halife ve devlet yönetimine karşı davranışları noktasında istisna arz etmektedir.

Kuşkusuz Mu'izz döneminde en dikkat çekici yükseliş imza atan Slav Cevher es-Sıkkilî'dir. Mu'izz, veliahtlığı döneminde Fâtımîler'e katılan Cevher ile ilgilenmiş, ona Ebü'l-Hüseyn künyesini vermiş ve hizmetine almıştır.⁵⁵ Mu'izz'in tahta geçmesiyle 345 (956-957) yılında üst düzey komutanlık anlamında vezirlik göreviyle taltif edilen Cevher, 347 (958) yılında ise Mağrib'i ele geçirmek için büyük bir Fâtımî ordusunun başına geçirilmiştir.⁵⁶ Kısa süre içerisinde neredeyse Mağrib'in tamamını ele geçirmesiyle Fâtımîler'in Mısır seferine liderlik etmek için ideal bir aday olduğunu göstermiştir. 358 (969) yılında Mısır'a giden orduya komutanlık eden Cevher, Mısır'ı ele geçirerek hutbeyi efendisi Mu'izz adına okutmuş ve burada Kâhire şehrinin ve Ezher Camiinin temellerini atmıştır.⁵⁷ Sonraki dört yıl boyunca (358-362/969-973) Cevher, Mısır'ın Fâtımî genel valisi olarak görevini sürdürmüştür. 362 (973) yılında Mu'izz'in Mısır'a gelerek Fâtımî başkentini Kâhire'ye taşımaya zemin hazırlamıştır. Mu'izz, Mısır'a geldikten sonra bir müddet

⁵¹ Hrbek, "Die Slawen", 559.

⁵² el-Cevzerî, *Sîret*, 41-42 (İng., 28-31). Bu dönemde Cevzer tarafından hapse atılan diğer bir Slav hizmetli Kayrevân valisi iken görevinden azledilen Nesîm el-Fetâ'ydi. Bk. İbn 'îzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/191.

⁵³ Kâdî Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, thk. Habîb el-Fakî ve dğr. (Beyrut: Dârü'l-Muntazar, 1996), 435-436, 463, 487. Ayrıca bk. Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtîmiyyîn*, 619-620; Shainool Jiwa, *The Founder of Cairo The Fatimid Imam-Caliph al-Mu'izz and his Era (Uyûnü'l-Ahbâr adlı eserin Mu'izz ile ilgili kısmının İngilizceye Tercümesi)* (London: I.B. Tauris & Co., 2013), 152-153.

⁵⁴ Jiwa, "The role of the Slavs", 119.

⁵⁵ el-Makrîzî, *el-Mukaffâ'*, 3/84.

⁵⁶ el-Makrîzî, *el-Mukaffâ'*, 3/84.

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/309-310.

divan⁵⁸ işleri başta olmak üzere birçok görevi aynı anda yürüten Cevher'i 364 (974) yılında bu görevlerinden azletmiştir.⁵⁹ Rivayete göre Mu'izz çok sevdiği Cevher'i Üstâz Cevzer ile kardeş kılmış, ona da Üstâz Cevzer'e verdiği "Müminlerin Emirinin Mevlâsı" unvanını vermiştir.⁶⁰

Halife Mansûr döneminde devletin en önemli yetkilisi haline gelen Üstâz Cevzer, bu görevini Mu'izz döneminde de sürdürmüştür. Mu'izz tahta çıktıktan sonra Mehdiye'de bulunan Cevzer'i yanına başkent Mansûriye'ye getirtti ve saraya yerleştirdi. Burada Mu'izz'in en önde gelen danışmanı ve güvenilir bir devlet adamı olarak hizmet etmeye devam etti.⁶¹ Halife Mu'izz ile yapılan önemli yazışmaların çoğu, Üstâz Cevzer aracılığıyla kanalize edildi. Onun mâlî yönetim, dış ilişkiler, askerî işler ve aile meselelerinin yönetimi de dâhil olmak üzere iç krizlerin ve anlaşmazlıkların çözümü noktasında büyük sorumluluklar aldığı görülmektedir.⁶² Mu'izz'in veliaht oğlu Temîm'i azledip yerine diğer oğlu Abdullâh'ı veliaht tayin ettiğini herkesten önce Cevzer'e sır olarak söylemesi⁶³ hizmetlisine ne derece güvendiğini ve önem verdiğini göstermesi açısından dikkat çekici niteliktedir.

Mağrib'de Fâtîmî devleti için büyük yararlılıklar gösteren Üstâz Cevzer, Mu'izz'in başkenti Kâhire'ye taşıyacağı sırada efendisi ile birlikte gitmek için hazırlık yapmaya başlamıştı. Ancak yolda hastalanan Cevzer, ölüm yatağına düştü. Ölmeden kısa bir süre önce kâtibi Ebû Alî Mansûr, Mu'izz'in sedyesinde yatan Cevzer'i ziyaret ettiğini ve bu sırada bir kardeşin kardeşe yapabileceği gibi hizmetlisini kucakladığını, hastalığından kurtulması için dua ettiğini, birlikte daha büyük başarılar imza atarak davalarını yayaacaklarını ve hacca gideceklerini temenni ettiğini aktarmaktadır.⁶⁴ Neticede Ubeydullâh el-Mehdî döneminden itibaren Fâtîmîler'e büyük hizmetleri olan Üstâz Cevzer 364'te (973) Mısır'a ulaşmadan Berka'da vefat etti.⁶⁵

Mu'izz döneminde Mısır ele geçirildikten sonra da bazı Slavlar'a görev verilmeye devam etmiştir. Reyân es-Sıkkîlî Fâtîmîler'in Sûriye'yi ele geçirmesinden sonra Trâblus'a akabinde Dımaşk'a vali olarak atanmıştı.⁶⁶ Nusayr es-Sıkkîlî de Mağrib'de Üstâz Cevzer'in Mehdiye'deki yardımcısı ve hazine sorumlusu olarak görev yapmasının ardından Mısır döneminde Trâblus valiliği görevini deruhte etti.⁶⁷ Ebü'l-Fazl Reydân⁶⁸ ve Şefî' es-Sıkkîlî,⁶⁹

⁵⁸ Makrîzî, *Cevher'in her Cumartesi günü Mezâlîm mahkemelerine başkanlık ettiğini aktarmaktadır*. Bk. el-Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/117 (İng., 83).

⁵⁹ Hasan b. İbrâhîm İbn Zülâk, *Kitâbü Ahbâri Sibeveyh el-Misrî*, thk. Matbaatu'n-Nasr (Kahire: Matbaatu'n-Nasr, 1933), 64.

⁶⁰ el-Cevzerî, *Sîret*, 135 (İng., 149-150); Haji, "A Distinguished Slav", 269; Jiwa, "The role of the Slavs", 120.

⁶¹ el-Cevzerî, *Sîret*, 85-86 (İng., 83-85).

⁶² Haji, "A Distinguished Slav", 264-265.

⁶³ el-Cevzerî, *Sîret*, 139-140 (İng., 155-158).

⁶⁴ el-Cevzerî, *Sîret*, 144-147 (İng., 160-164).

⁶⁵ el-Cevzerî, *Sîret*, 147 (İng., 165).

⁶⁶ el-Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/214 (İng., 194).

⁶⁷ el-Cevzerî, *Sîret*, 114, 117-118 (İng., 122-123, 127). Nusayr'ın Trâblus'ta görevlendirilmesiyle ilgili bk. en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 2004, 28-29/93; Etienne-Marc Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz-li-din-Allah", *Journal Asiatique* 3/3 (1837), 200.

⁶⁸ el-Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ*, 1/135 (İng., 105).

⁶⁹ Muhammed b. 'Alî İbn Müyesser, *el-Müntekâ min ahbâri Mısır li'bn Müyesser*, thk. Eymen Fuâd Seyyid (Kahire: el-Ma'hedü'l-İlmi'l-Frensî li'l-Âsâri'ş-Şerkiyye, 1981), 160; Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz", 168-169.

Mu'izz'in Sâhibü'l-Mizalle (gölgelik yapan) görevlileri arasındayken Haffî es-Sıkillî,⁷⁰ Sâhibü's-Sütr (perdedâr) olarak görev yapmıştı.

Fâtîmî devletinin Mısır'a intikal etmesinin Slavlar açısından önemli sonuçları oldu. Özellikle Mu'izz'in vefatının ardından halefleri döneminde Slav unsurunun devlet nezdinde yıldızları sönmeye başladı. Azîz-Billâh (365-386//975-996) ile birlikte Slavlar'ın devlet görevlerindeki rollerinin net bir şekilde azaldığı dikkat çekmektedir. Buna rağmen kaynaklar bazı isimlerden bahsetmektedirler. Mu'izz tarafından görevlerinden azledilen Cevher, Azîz-Billâh tarafından komutan tayin edilerek Dimaşk'ta Karmatîler'e karşı savaştı.⁷¹ Yine bu dönemde saraydan sorumlu olarak Muhtâr es-Sıkillî'den kaynaklar bahsetmektedir.⁷² Münîr el-Hâdim'in Dimaşk'ta valilik yaptığı kaynaklarda aktarılan bilgiler arasındadır.⁷³ Vefî es-Sıkillî ise bu dönemde komutanlık yapan Slav unsurları arasındaydı.⁷⁴ Bercevan el-Hâdim de⁷⁵ Azîz döneminde keşfedilmiş, Hâkim-Biemrillâh (386-411/996-1021) döneminde çeşitli devlet görevleriyle yetkilendirilmiş Slavlar arasındaydı.⁷⁶ Mu'izz döneminde Sâhibü'l-Mizalle Ebü'l-Fazl Reydân, Azîz döneminde de bu görevini sürdürmüştür.⁷⁷ Halife Hâkim döneminde Mısır'ı ele geçiren komutan Cevher'in oğlu Hüseyin ordu komutanlığı görevini yerine getirmekteydi.⁷⁸ Ayrıca bu dönemde Hâkim'in Sâhibü's-Sütr görevlisi Ebü'l-Fütûh Mes'ûd es-Sıkillîydi.⁷⁹ Azîz ve Hâkim dönemlerinde devlet görevi ve komutanlık yapan diğer bir Slav Yânis el-Hâdimdi.⁸⁰ Hattî es-Sıkillî de Hâkim döneminde komutanlık yapmıştı.⁸¹ Mevsûf es-Sıkillî, Hâkim ve Zâhir-Liî'zâzîdîllâh (411-427/1021-1036) dönemlerinde Halep valiliği görevini sürdürmüştü.⁸² Halife Müstansır-Billâh (427-487/1036-1094) döneminde Târik es-Sıkillî Dimaşk valiliğine atanmıştı.⁸³ Yine dönemde Muzaffer es-Sıkillî⁸⁴ ve Muvaffaküddeve Cevher es-Sıkillî'nin⁸⁵ ordu komutanlıkları yaptıkları aktarılan bilgiler arasındadır. Her ne kadar Mu'izz döneminden sonra adı geçen Slav unsurları devlet kademelerinde yer almış olsalar da Fâtîmîler'in Mağrib döneminde elde ettikleri nüfuz konumuna gelememişlerdir.⁸⁶ Bu durumun ortaya çıkmasındaki en büyük etkenlerden bir tanesi de Fâtîmîler'in Mısır'a intikal etmelerinin ardından Türk, Kürt, Deylemlî, Ermenî ve Yahudî

⁷⁰ el-Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ'*, 1/97 (İng., 61).

⁷¹ el-Makrîzî, *el-Mukaffâ'*, 3/109-111.

⁷² Ebû Ya'lâ Hamza İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, nşr. Süheyl Zekkâr (Dimaşk: Dârü Hassân, 1983), 19; Hrbek, "Die Slawen", 573.

⁷³ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 40; Hrbek, "Die Slawen", 574.

⁷⁴ Şemsüddîn Yûsuf Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi tevârîhi'l-a'yân*, thk. Ammâr Rûhâvî ve dğrl. (Beirut: Dârü'r-risâleti'l-âlemiyye, 2013), 18/54; Hrbek, "Die Slawen", 575.

⁷⁵ Hakkında detaylı bilgi için bk. Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'u Ebnâ'i'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beirut: Dârü Sâdir, 1977), 1/270-271.

⁷⁶ el-Makrîzî, *el-Hitat*, 2/373; Hrbek, "Die Slawen", 575..

⁷⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/270.

⁷⁸ el-Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ'*, 2/30.

⁷⁹ el-Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ'*, 2/30.

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/9; el-Makrîzî, *İttî'âzu'l-Hunefâ'*, 1/267.

⁸¹ Muhammed b. Ebi'l-Kâsim el-Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, nşr. William G. Millward (Kahire: el-Heyetü'l-Misriyyeti'l-Âmme li'l-kitâb, 1980), 209-210; Hrbek, "Die Slawen", 578.

⁸² el-Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, 242-243; Hrbek, "Die Slawen", 578.

⁸³ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 84; Hrbek, "Die Slawen", 578-579.

⁸⁴ el-Makrîzî, *el-Hitat*, 2/42.

⁸⁵ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 90.

⁸⁶ Jiwa, "The role of the Slavs", 121.

asıllı kimselerin ciddi anlamda devlet kadrolarında yer bulmasıydı. Ortaya çıkan bu durum Slavlar'ın önceki gibi üst düzey görevler almalarını engellemiştir.⁸⁷

3. Slavlar'ın Sosyal ve Dinî Statüleri

Fâtımîler'in Mağrib döneminde bir toplumsal grup olarak Slav unsurların bazı içsel özelliklerine dikkat çekmekte yarar vardır. Slavlar, toplumun üst kademelerinde işlev gören ayrı bir sosyal grup olan köle seçkinlerinden oluşmaktaydı. Fâtımîler'in kurulmasıyla köle olarak halifelerin doğrudan yetkisi altına girdiler, ancak aynı zamanda bir iç hiyerarşiyi de korudular. İçlerinde en üst katmanda Slav beyleri vardı. İlk dönemlerde Süleymân es-Sıkkîlî Slavlar'ın başını çekmekteydi. Ancak kısa süre içerisinde Üstâz Cevzer, diğer bütün Slavlar'ı geride bırakarak önemli bir statü elde etmişti. Geri planda bulunan Slavlar'dan sorumlu Slav şefler vardı. Bu şeflere alt görevlerde bulunan diğer Slavları disiplin hakkı verildi.⁸⁸ Aynı zamanda eğitim ve öğretimleri ile görevlendirildiler.⁸⁹ Yine bu dönemde birçok önde gelen Slav toprak sahibi oldu.⁹⁰ Bazıları özel ticaretle uğraşarak çok zengin oldular. Cevzer ve Muzaffer gibilerine önemli mülkler verildi. Ayrıca birçok Slav'ın himâyesi ve emir altındakilerin gelir ve bakımları, halife tarafından verilen bölüştürülmüş toprakların gelirleriyle sağlanıyordu. Örneğin Mehdiye şehrindeki kayda değer bir mülk, Üstâz Cevzer'in kontrolü altındaki Slavlar'ın bakımları için tahsis edildi.⁹¹ Fâtımîler, genellikle genç Slavlar'a görev vermekteydiler. Bu durum onların devlet kademelerinde terfilerini kolaylaştırmaktaydı. Mısır'ı ele geçiren komutan Cevher'in Fâtımî hizmetine katılması bunun tipik bir örneğidir.⁹² Slavlar kendi içerisinde de rekabet halindeydiler. Kaynaklarda Üstâz Cevzer ile Reyân es-Sıkkîlî ve Rebî' es-Sıkkîlî, Cevher ile Eflâh en-Nâşib arasında olduğu gibi bazı ihtilaflara rastlanılmaktadır.⁹³

Öte yandan Mağrib döneminde Slav kölelerin, birçok kez ekseriyetini Berberî Kutâme kabilesinin oluşturduğu orduların başına getirilmiş olmaları dikkat çekmektedir. Daha önce bahsettiğimiz üzere Cevher, Mağrib seferine komutan olarak atanmıştı. Ancak Kutâme kabilesinin bu duruma tepkisi ilk etapta olumlu olmamıştır. Bu hoşnutsuzluğu gören Mu'izz, Kutâme kabilesini toplayıp onlara öğütler vermiştir. İfadelerinden birisinde onların kendilerini yönetmeye pekâlâ muktedir oldukları halde, "gözleri ve kulakları" olarak nitelediği Cevher'i komutanları olarak atadığını belirtmekteydi. Ayrıca birleştirici bir faktör olarak halifeye karşı ortak bağlılıklarına vurgu yaparak Kutâme kabilesi mensuplarına Slav kölelere kardeşleri gibi davranmalarını emretti.⁹⁴

Fâtımîler'in hizmetine girmelerinin ardından Slavlar, efendilerinin dinî görüşü olan Şiî/İsmâîlî mezhebine intisap etmişlerdi. Kaynaklarda devlet hizmetinde bulunan Slav unsurların İsmâîlî mezhebinden başka bir mezhebe ya da başka bir dine girdiklerine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Bu durum onların mezheplerinde sabit kaldıklarına işaret etmektedir. Öte yandan Slavlar'ın devlet nezdindeki itibarları, dinî boyuttaki statülerini de etkilemiş görünmektedir. Halife Mu'izz döneminde davalarını destekleme noktasında gayret gösteren Slav kölelerin, sosyal ve dinî statülerine dair önemli bir karar alınmıştır.

⁸⁷ Hrbek, "Die Slawen", 579.

⁸⁸ el-Cevzerî, *Sîret*, 41-42 (İng., 28-31).

⁸⁹ el-Cevzerî, *Sîret*, 119-120 (İng., 130).

⁹⁰ el-Cevzerî, *Sîret*, 95-96, 116 (İng., 98).

⁹¹ el-Cevzerî, *Sîret*, 116 (İng., 125-126).

⁹² Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 604-605 (İng., 138).

⁹³ el-Cevzerî, *Sîret*, 89, 122-123 (İng., 89, 134-135); İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/377.

⁹⁴ Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 606-608 (İng., 141).

Bu karar Slavlar'ın o dönemde köleler arasında benzersiz bir statü kazanmalarına neden olmuştur. Mu'izz ortaya attığı bir miras meselesiyle ilgili olarak yaptığı açıklamada halifelere bağlılıkları koşuluyla Slavlar'a kendilerini diğer kölelerden ayıran özel bir statü verildiğini ifade etmekteydi: "Davamıza bağlı olan tüm kölelerimiz, halefleri, şehadetleri, fiilleri ve bir bütün olarak durumları bakımından Mâlikî fıkhındaki gibi hür muamelesi görürler. Bizim davamıza uymayanlar ise sadece efendileri izin verdiğinde karar verebilen sıradan köleler gibidir."⁹⁵ Böylece Mu'izz döneminde Slavlar'ın bir köle olarak dinî statüleri yasal statülerini aştı. Yine bu dönemde halifelerin sâdik yandaşlarına atfedilen bir terim olan "evliyâ" ifadesi o zamana kadar genellikle Kutâme'ye mahsus olmasına rağmen Mu'izz, Slavlar için de bu ifadeyi kullanmaya başladı.⁹⁶ Görüldüğü üzere özellikle Mu'izz döneminde Slavlar yasal veya etnik statüleri ile değil daha çok halifeye bağlılıkları dolayısıyla Fâtımîler'de kısa süre içerisinde önemli mevkiler elde etmişlerdir.

Ancak Fâtımîler'in Mısır'a hareket etmelerinden sonra bu özel statü değişmeye başlamıştır. Özellikle bu süreçte Üstâz Cevzer'in ölümü, Slavlar'ın devlete katılımlarında bir dönüm noktası olmuştur. Cevzer, uzun bir süre Slavlar'ın seçilmesi, eğitilmesi ve konumlandırılmasında kilit noktası olmuştu. Slavlar, onun yaşadığı süreçte ayrı bir etnik ve sosyal grup oluştururken sadakat ve aidiyet duyguları, genellikle Cevzer aracılığıyla halifeye bağlı kalmıştır. Nihayet vefatıyla birlikte Slav katılımının kademeli olarak azalması söz konusu olmuştur.

Netice itibarıyla Fâtımî yönetiminin batıdan doğuya geçmesiyle Mısır ve özellikle Sûriye'deki mevcut durumun, farklı türde personel gerektiren siyasî ve sosyal dinamikler gibi büyük bir etkiye sahip olması, Mağrib'den önemli ölçüde farklılık arz etmekteydi. Bu siyasî ve sosyal dinamikler Fâtımî kuvvetlerinin Sûriye'de ilerleyişinde açıkça görülmektedir. Nihayet çok geçmeden Azîz-Billâh döneminde başta Türk birlikleri olmak üzere diğer unsurların Fâtımîler'in hizmetinde istihdam edilmeleri, Slavlar'ın görevlendirilmesinin kademeli olarak azalmasına yol açmıştır. Bununla birlikte h. IV. (m. X.) yy.'da Slav köle arzının azalması da devlet içerisindeki mevcudiyetlerini etkilemiştir.⁹⁷

Sonuç

Ana vatanları doğu Avrupa bölgeleri olan Slavlar/Beyaz köleler, İslâm coğrafyasında Emevîler'den itibaren görülmeye başlamışlardır. Özellikle Abbâsîler döneminde devlet içerisinde görevlendirilmeleri artış gösteren Slavlar, İslâm dünyasının batı bölgesinde de yoğun olarak bulunmuşlardır. Mağrib ve Endülüs coğrafyalarına daha çok tüccar ve korsanlar vasıtasıyla getirilen Slavlar kısa süre içerisinde buldukları yerlerde adaptasyon sağlayarak vazgeçilmez birer unsur haline gelmişlerdir. Slavlar, Fâtımîler'in kurulmasından hemen önce Ağlebî devletinde de aktif olarak görev almışlardı. Mağrib'de Ağlebîler'i ortada kaldırarak kurulma aşamasını tamamlayan Fâtımîler, bölgede Sunnî ve Hâricîler'in ağırlıkta Şîî/İsmâîlîler'in azınlıkta olmasından dolayı devlet kademelerinde istihdam edebilecekleri sâdik adamlar bulmakta zorlanmışlardır. Ancak Ağlebîler'den kalan Slav unsurları devlet kademelerinde istihdam ederek bu zorluğun üstesinden gelmesini bilmişlerdir. Ayrıca Sicilya ve batı Akdeniz yoluyla gelen yeni Slavlar'ı da bünyesine katmayı ihmâl etmemişlerdir. Kısa sürede başta ordu komutanlığı ve valilik gibi önemli sayılabilecek görevlere atanan Slavlar, gösterdikleri üstün performans sayesinde

⁹⁵ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 393-394.

⁹⁶ Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 552 (İng., 81).

⁹⁷ Hrbek, "Die Slawen", 573; Jiwa, "The role of the Slavs", 124.

Fâtımîler'e yönelik çıkan isyanların bastırılmasını sağlamışlar, Mağrib'in genelini hâkimiyet altında alınmasında kilit rol oynamışlar ve Mısır ve Sûriye gibi önemli coğrafyaların ele geçirilmesine büyük katkı sunmuşlardır. Böylelikle Fâtımîler için vazgeçilmez hale gelen Slavlar içerisinde vezir mesabesinde görev alan Cevzer ile başkomutanlığa terfi eden Cevher gibi önemli figürler ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte az da olsa bazı Slavlar kendilerine verilen geniş yetkileri kötüye kullanmışlardır. Kayser ve Muzaffer adlı iki Slav, Halife Mansûr döneminden itibaren devlet kademelerinde hızla yükselmişler, Halife Mu'izz döneminde ise geniş toprak sahibi olmalarından ötürü bu yetkilerini devlet aleyhine kullanmaya başlamışlardır. Bunu fark eden Mu'izz bu iki Slav'ın daha da güçlenmesine engel olarak onları idam etmiştir.

Mısır'ın ele geçirilmesinin ardından da Slav unsurlar devlet içerisindeki görevlerine devam etmişlerdir. Ancak bu süreçte Türk, Kürt, Deylemlî, Ermenî ve Yahudi gibi diğer etnik unsurların devlet bünyesine katılımıyla Slavlar'ın Mağrib dönemindeki gibi yüksek rütbelere almaları söz konusu olmamıştır.

Netice olarak Slav kölelerin başta Mağrib dönemi olmak üzere Fâtımîler'e olan katkıları dikkate değer olmuştur. Çeşitli kabile, etnik ve dinî grupların etkileşiminin, bölgedeki önemli şahsiyetler tarafından kullanılan sosyal dinamikleri ve siyasi gücü koşullandırdığı bir ortamda Slavlar, Fâtımî halifeleri tarafından en güzel şekilde himâye edilmişlerdir. Güvenilir mevkilere yerleştirilen Slav hizmetliler ordulara ve donanmalara liderlik etmek, şehirleri yönetmek, hazineye başkanlık etmek ve gruplar arasında arabuluculuğu içeren hassas diplomatik misyonları yürütmek için seçilmişler ve bu görevlerini en iyi şekilde icra etmeye çalışmışlardır.

Kaynakça

- Barthold, W. "Slavlar". *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. C. 10. İstanbul: Maarif Basımevi, 1967.
- el-Bekrî, Ebû 'Ubeyd. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. nşr. A. P. Van Leeuwen-A. Ferre. Tunus: Dârü'l-Arabiyyeti li'l-kitâb, 1992.
- Brett, Michael. *Fâtımî İmparatorluğu*. çev. Fatih Yücel. İstanbul: Kronik Yayınları, 2021.
- el-Cevzerî, Ebû Mansûr 'Alî el-Kâtib. *Sîretü'l-Üstâz Cevzer*. thk. Muhammed Kâmil Hüseyin-Muhammed Abdülhâdî Şaîre. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1954.
- Dâ'î İdrîs, 'İmâdüddîn. *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib el-Kismü'l-Hâs min Kitâbi 'Uyûni'l-ahbâr*. thk. Muhammed el-Ya'lâvî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1985.
- Haji, Hamid. *A Distinguished Slav Eunuch of the Early Fatimid Period: al-Ustadh Jawdhar*. London: I.B. Tauris & Co. Ltd., 2011.
- Haji, Hamid. *Inside the Immaculate Portal A History from Early Fatimid Archives (Sîretü'l-Üstâz Cevzer adlı eserin İngilizceye Tercümesi)*. London: I.B. Tauris, 2012.
- Hrbek, Ivan. "Die Slaven im Dienste der Fatimiden". *Archiv Orientalní* 21 (1953).
- İbn Ebî Dînâr, Muhammed b. Ebî'l-Kâsım. *Kitâbü'l-Mu'nis fî Ahbâri İfrîkiyyeti ve Tûnis*. nşr. Dârü'l-Mesîre. Beyrut: Dârü'l-Mesîre, 1993.
- İbn Haldûn, 'Abdurrahmân b. Muhammed. *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âsâruhum min zevi's-sultânî'l-ekber*. nşr. Halîl Şehâde. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'u Ebnâ'iz-Zamân*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dârü Sâdir, 1977.

- İbn 'İzârî, Ahmed b. Muhammed. *el-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri mülûki'l- Endelüs ve'l-Mağrib*. nşr. G. S. Colin, E. Levi Provençal. Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1980.
- İbn Müyesser, Muhammed b. 'Alî. *el-Müntekâ min ahbâri Mısr li'bn Müyesser*. thk. Eymen Fuâd Seyyid. Kahire: el-Ma'hedü'l-İlmi'l-Frensî li'l-Âsârî's-Şerkiyye, 1981.
- İbn Zâfir, 'Alî. *Ahbâru'd-Düveli'l-Munkatı'a*. nşr. André Ferrê. Kahire: Institut Français d'archéologie orientale, 1972.
- İbn Zülâk, Hasan b. İbrâhîm. *Kitâbü Ahbâri Sibeveyh el-Mısrî*. thk. Matbaatu'n-Nasr. Kahire: Matbaatu'n-Nasr, 1933.
- İbnü'l-Esîr, 'Alî b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-Târîh*. thk. Ebü'l-Fidâ' Abdullâh el-Kâdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.
- İbnü'l-Esîr, 'Alî b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ebû Suheyb el-Keremî. Ürdün: Beytü'l-Efkârî'd-Düveliyye, ts.
- İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'lâ Hamza. *Târîhu Dimaşk*. nşr. Süheyl Zekkâr. Dimaşk: Dârü Hassân, 1983.
- Jiwa, Shainool. "From Slaves to Supporters The role of the Slavs in the Fatimid Mediterranean Empire in the Fourth AH /Tenth CE century". *Mediaeval Studies* 77 (2015).
- Jiwa, Shainool. *The Founder of Cairo The Fatimid Imam-Caliph al-Mu'izz and his Era (Uyûnü'l-Ahbâr adlı eserini Mu'izz ile ilgili kısmının İngilizceye Tercümesi)*. London: I.B. Tauris & Co., 2013.
- Jiwa, Shainool. *Towards A Shi'i Mediterranean Empire: Fatimid Egypt and The Founding Cairo (İtti'âzu'l-Hunefâ'nın Mu'izz ile ilgili kısmının İngilizceye Tercümesi)*. London: I.B.Tauris & Co, 2009.
- Kâdî Nu'mân, b. Muhammed. *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*. thk. Habîb el-Fakî ve dğr. Beyrut: Dârü'l-Muntazar, 1996.
- el-Kudâî, Muhammed b. Selâme. *Târîhu'l-Kudâî: Kitâbü 'Uyûni'l-ma'ârif ve fûnûni ahbâri'l-halâ'if*. thk. Cemîl Abdullâh Muhammed el-Mısrî. Mekke: Câmîatu Ümmî'l-Kurâ, 1995.
- Lévi-Provençal, Évariste. "Sakalibe". *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. C. 10. İstanbul: Maarif Basımevi, 1967.
- Lewis, Bernard. *Ortaçağ'da Irk ve Kölelik*. çev. Enver Günsel. İstanbul: Truva Yayınları, 2006.
- Makdîş, Mahmûd b. Sa'îd. *Nüzhetu'l-enzâr fi 'acâ'ibi't-tevârîh ve'l-ahbâr*. thk. Ali ez-Züvârî – Muhammed Mahfûz. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.
- el-Makrîzî, Ahmed b. 'Alî. *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-zikri'l-hitati ve'l-Âsâr*. thk. Muhammed Zeynuhum-Medîha eş-Şerkâvî. Kahire: Mektebetü Medbûlâ, 1998.
- el-Makrîzî, Ahmed b. 'Alî. *İtti'âzu'l-Hunefâ' bi-ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtımiyyine'l-hulefâ'*. thk. Cemâlüddîn eş-Şeyyâl. Kahire: Meclisu'l-a'lâ li's-şuûni'l-İslâmiyye, 1996.
- el-Makrîzî, Ahmed b. 'Alî. *Kitâbü'l-Mukaffâ' el-Kebîr*. thk. Muhammed el-Ya'lâvî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1991.
- el-Mes'ûdî, Alî b. el-Hüseyn. *Mürûcû'z-Zeheb ve me'âdinü'l-cevher (fi tühafi'l-eşrâf mine'l-mülûk ve ehli'd-dirâyât)*. nşr. Kemâl Hasan Mer'î. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- el-Meylâ, Mübârek b. Muhammed. *Târîhu'l-Cezâir fi'l-kadîm ve'l-hadîs*. Cezayir: Müessesetü'l-Vataniyye li'l-kitâb, ts.
- Mishin, Dmitrij. "The Saqâliba Slaves in the Aghlabid State". *Annual Journal of Medieval Studies at CEU* 4/ (1997 1996), 236-244.
- el-Müsebbihî, Muhammed b. Ebi'l-Kâsım. *Ahbâru Mısr*. nşr. William G. Millward. Kahire: el-Heyetü'l-Mısrıyyeti'l-Âmme li'l-kitâb, 1980.

- en-Nüveyrî, Ahmed b. 'Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-Ereb fî fûnûni'l-edeb*. thk. Necîb Mustafâ Fevvâz-Hikmet Keşle Fevvâz. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Özdemir, Mehmet Nadir. "'Sakâlîbe' Unsuru ve İslâm Dünyasına Girişi -İslâm Kaynaklarına Göre-". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 11/1 (2011), 89-107.
- Quatremère, Etienne-Marc. "Du Khalife Fatimite Moêzz-li-din-Allah". *Journal Asiatique* 3/3 (1837).
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemsüddîn Yûsuf. *Mir'âtü'z-zamân fî tevârîhi'l-a'yân*. thk. Ammâr Rûhâvî ve dğrl. Beyrut: Dârü'r-risâleti'l-âlemiyye, 2013.
- Şeşen, Ramazan. "Cevher es-Sıkkîlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Taşğal, Ahmet. "'Sakâlîbe'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn b. 'Abdullâh. *Mu'cemü'l-Büldân*. nşr. Dârü Sâdır. Beyrut: Dârü Sâdır, 1993.
- Yazılıtaş, Nihat. "Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (2005), 189-210.
- el-Yemânî, Muhammed b. Muhammed. *Sîretü Ca'fer el-Hâcib, İsmâ'îlî Tradition Concerning the Rise of The Fatimids içerisinde*. çev. Wladimir Ivanow. Kalküta: Oxford University Press, 1942.